

Een tijdsbeeld zonder opsmuk

Fotograaf Eduard Sanders (1886-1942)

Café-Billard Pretoria aan de Lange Jufferstraat 50 in Utrecht, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

Strak in het gelid staan ze voor hun winkel. De bakker, de slager en de sigarenhandelaar met hun gezin, hun personeel en soms een huisdier. Vaak dragen ze hun werkkleding, alsof ze in hun dagelijkse bezigheden zijn overvallen. Ze mogen niet bewegen want de camera heeft een lange sluitertijd. Trots maar ook ernstig kijken ze naar het spreekwoordelijke vogeltje van straatfotograaf Sanders.

Eduard Sanders was een telg uit een echt fotografengeslacht. In zijn Joodse familie verdienden veel neven en ooms, tantes en (achter)nichten de kost als portretfotograaf. Ook zijn opa Compré (1815-1895), zijn vader Levie (1852-1921) en zijn jongere broer Compré Sanders (1890-1943) waren werkzaam als 'portretfotografen'. Joden werkten vaak in ongereguleerde beroepen en de opkomende fotografie was vanaf circa 1850 een nieuwe bedrijfstak waarin zij zich eenvoudig als zelfstandigen konden vestigen. Omstreeks 1900 was ongeveer 40% van de beroepsfotografen in de stad Groningen Joods, hoewel toen maar 3% van de Groninger bevolking Joods was. Het was haast vanzelfsprekend dat Eduard Sanders in 1902-1903 de fotografieopleiding volgde aan de kunstnijverheidsschool Minerva en zich in 1905 als 'Photograaf' vestigde in het woonhuis van zijn vader aan de Warmoesstraat 13.

Visitekaartje

De concurrentie was groot; tientallen portretfotografen, vaak verwanten van elkaar, hadden hun ateliers in de Groninger binnenstad en in de wijk Oosterpoort. Ze legden zich vooral toe op het maken van 'cartes de viste', kartonnen kaartjes van ongeveer 6 bij 8 centimeter, met daarop een albuminefoto geplakt waarvoor over-

De Joodse straatfotograaf Eduard Sanders vereeuwigde tussen 1906 en 1918 boeren, burgers en middenstanders in heel Nederland. Aanvankelijk deed hij dit vanuit zijn geboorteplaats Groningen, vanaf 1912 in en vanuit Utrecht. Zijn fotokaarten geven een tijdsbeeld in sepia en zwart-wit. Het zijn foto's zonder opsmuk, maar een eeuw na dato roepen ze gevoelens van nostalgie en vertedering op.

Jan Spoolder

Studeerde Algemene Letteren in Utrecht met als specialisatie Cultuureducatie. Samen met verzamelaar Berry Meester doet hij onderzoek naar Eduard Sanders.

duidelijk geposeerd werd door mensen in hun mooiste kleding. De achtergrond bestond vaak uit doeken of attributen die ook op locatie gebruikt konden worden. De naam van de fotograaf werd in zwierige letters op de voor- of achterkant gedrukt; óók voor de maker van de foto was het een visitekaartje.

Rond 1900 raakte dit genre in onbruik; men vond het ouderwets en voor de fotograaf viel er weinig aan te verdienen. Aanvankelijk legde ook Eduard Sanders zich toe op portretten, maar daarvan zijn weinig voorbeelden bekend. Mede bij gebrek aan een eigen atelier ging hij zich daarom vooral richten op straatfotografie.

Sinds 1871 was het in Nederland toegestaan om door de overheid uitgegeven briefkaarten te verzenden. De achterzijde was bedoeld voor de frankering, adressering en poststempels. Mededelingen moesten aan de voorkant worden geschreven omdat het poststuk anders als brief werd beschouwd en met strafport belast. Vanaf 1892 mochten ook anderen briefkaarten vervaardigen en was een (lithografische) afbeelding aan de voorzijde toegestaan. Al snel verschenen ook lichtdrukfoto's als fotokaart. Tekst moest echter nog steeds aan de voorzijde geschreven worden. Bij het postverdrag van Rome in 1906 werd besloten tot de verticale deelstreep op de adreszijde van de kaart en vanaf 1908 was het ook in Nederland toegestaan groeten of mededelingen ter linkerzijde van die streep te schrijven.

Gat in de markt

Sanders zag in het nieuwe genre van fotokaarten een gat in de markt. Hij trok met zijn camera de Groninger binnenstad in en vroeg bewoners en voorbijgangers, waarschijnlijk tamelijk willekeurig, of zij tegen

Brood- en banketbakkerij van C. Ockhuisen, Kamp 14 in Amersfoort, 1912-1915

□ COLLECTIE: B. MEESTER

Tabak- en sigarenmagazijn 'Insulinde' van G.H. Smulders aan de Lange Nieuwstraat 67 in Utrecht, 1912

□ COLLECTIE B. MEESTER

betaling vastgelegd wilden worden voor hun woning of bedrijfspand. Op zijn oudere foto's poseren nog grote groepen mensen; een straatfotograaf was geen alledaags verschijnsel en iedereen wilde wel op de

kiek. Al snel richtte hij zich meer op specifieke (winkel)panden met de eigenaren of groepjes poserende buurtbewoners ervoor, zodat de afname van de fotokaarten vooraf al verzekerd was. Ook notabelen lieten wel

EDUARD SANDERS, Photograaf, Warmoesstraat 13, GRONINGEN.

Plompetorengracht 18 in Utrecht met koetshuis, destijds bewoond door jhr. J.K. Lampsins van den Velden en douairière C.A.J. Lampsins van den Velden-Van den Bosch, 1912-1915

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Vleeschhouwerij/spekslagerij van Evert Kwakman aan de Springweg 72 in Utrecht, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

Lange Lauwerstraat 13 In Utrecht, Melkslijterij en gezin van C. van Dijk, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

fotokaarten van hun woning maken, maar vonden het ongepast en te volks om daarvoor zelf te poseren en hun afbeelding vervolgens zonder envelop te verzenden. Wel liet men graag als blijk van welstand het dienstpersoneel op de foto zetten. Van een negatief werden enkele fotokaar-

ten gemaakt die de afnemer per post kon verzenden of in een album plakken. Deze hadden een formaat van 9 bij 14 centimeter; soms werd van hetzelfde glasnegatief een foto van circa 10 bij 16 centimeter afgedrukt, geplakt op een stevig kartonnen passe-partout van 19,5 bij 24 centimeter.

Kromme Nieuwegracht 29-31 in Utrecht, een woonhuis waar later de Raiffeisenbank gevestigd was, 1912-1915

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Deze kabinetfoto's konden in een lijstje (of desnoods met een punaise) aan de wand gehangen worden. Alle fotokaarten hebben een deelstreep zodat we kunnen aannemen dat Sanders kort na 1906 begon met het uitgeven ervan. Op de adreszijde van de kaarten en onder de kabinetfoto's werden zijn naam en adres afgedrukt. Op de vroegste exemplaren hebben de voorzijden soms nog een wit vlak voor het schrijven van tekst. Door de kleine oplage van deze prentbriefkaarten en kabinetfoto's vormen ze tegenwoordig geliefde verzamelobjecten. Na enige tijd begaf Sanders zich ook buiten Groningen om in andere plaatsen opdrachten te verwerven, vooral van boeren en middenstanders. Tussen 1906 en 1912 reisde hij met zijn klappcamera en een zware kist vol glasnegatieven door de noordelijke provincies, Gelderland en Overijssel. Waarschijnlijk reisde hij per trein, (paarden)tram of schuit want vrijwel alle bezochte plaatsen hadden een trein- of tramstation of lagen aan een vaarweg. De afdrukken werden later per post aan de opdrachtgevers verzonden. Tientallen fotokaarten uit de Veenkoloniën, Leeuwarden, Harlingen, Deventer en verschillende kleinere steden en dorpen getuigen van zijn omzwervingen.

Vestiging in Utrecht

Op 16 juni 1912 trouwde Eduard Sanders in Groningen met Leentje Bollegraf (1887-1937), dochter van een fotograaf uit Winschoten. Twee dagen later betrok hij een nieuwe woning aan de Vosmaerstraat 22 in Utrecht en zijn echtgenote volgde vier dagen later. Dat zij zich vanuit Groningen in Utrecht vestigden had waarschijnlijk te maken met de centrale ligging en het feit dat in het noorden inmiddels ook andere familieleden en verwanten (uit de families

Sanders, Haalman en Bollegraf) werkzaam waren als reizend fotograaf. Blijkbaar wilde men elkaar niet langer beconcurreren. Kennelijk waren de familiebanden hecht; begin 1913 trok Eduards broer Comprecht bij hen in, tot diens verhuizing in 1918 naar Amsterdam. Ook Eduards zwager Wolf Bollegraf (1891-1944) en schoonzus Julia Bollegraf (1889-1943) vestigden zich later met hun gezinnen in Utrecht. In 1913 en 1919 kregen Eduard en Leentje Sanders hun dochters Mietje (Miep) en Alida (Lida).

Het is een raadsel waarom op vrijwel alle door Sanders uitgegeven foto's het adres Warmoesstraat 13 Groningen staat afgedrukt. Er zijn slechts enkele foto's bekend met een stempel van het adres Vosmaerstraat 22 in Utrecht op de achterzijde. In ieder geval tot 1920 stond Eduard nog in Groningen

als fotograaf geregistreerd, terwijl hij toen al jaren in Utrecht woonde en werkte.

Het midden van het land vormde een nieuw werkgebied voor Sanders, waar hij niet meer hoefde te wedijveren met familieleden. Er waren natuurlijk wel veel andere fotografen actief. Families als Van Blitz, Jochman, Disco of Moesman hadden in Utrecht vaak hun eigen vaste klantenkring met onderwijsinstellingen, studentenverenigingen, bedrijven en provinciale en gemeentelijke overheden. Zij legden zich niet specifiek toe op prentbriefkaarten in kleine oplage voor particulieren zoals Sanders dat deed. Tussen 1912 en 1916 reisde hij door Midden-Nederland, Gelderland en Noord-Brabant. In Utrecht en Amersfoort, maar ook dorpen als Bodegraven, Baarn, Driebergen en

Stadsvilla aan de Ramstraat 25 in Utrecht, bewoond door prof. mr. dr. J.Ph. Suijling, 1912-1915

□ COLLECTIE: B. MEESTER

Zeist, deed hij goede zaken bij middenstanders, notabelen en boeren. Zij lieten zich met hun gezinnen of personeel veeuwig voor hun nering. Dat werkte kennelijk aanstekelijk op burens die, als ze het resultaat gezien hadden, ook wel zo'n foto wilden laten maken.

Deftige woonhuizen van rond 1910 bij het recent aangelegde Wilhelminapark, 1912-1916

□ COLLECTIE: E. DE GEUS

Oudwijk en Wilhelminapark

Een bijzondere serie straatgezichten maakte Sanders in de Utrechtse wijken Oudwijk en Wilhelminapark. De woningen daar, vooral van notabelen, hoogleeraren, ambtenaren en militairen waren in de periode 1912-1918 nog vrij nieuw en niet vaak gefotografeerd. Door schaarste van bouwmaterialen in de Eerste Wereldoorlog waren veel straten nog slechts gedeeltelijk bebouwd. Onder de straatgezichten werd de straatnaam in het negatief gekrast. Deze Ansichtkaarten verschenen in grotere oplages en waren te koop bij boekhandels. Afnemers waren bijvoorbeeld dienstboden en dienstplichtigen die ze naar hun thuisfront verzonden. De kaarten illustreren hoe de wijk geleidelijk werd volgebouwd en tonen hoe nieuwe technieken (zoals het gebruik van betonnen ornamenten en lateien) rond 1912 het straatbeeld veranderden.

Woonhuis van P. Vos, directeur van houthandel Jongeneel, aan de Bemuurde Weerd Westzijde 7 in Utrecht, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

Eduard Sanders was zeker een kundig fotograaf: veel van zijn foto's zijn haarscherp en op de originelen is veel detail te zien. Toch zijn de foto's die hij op locatie maakte soms wat bewogen of tegen fel zonlicht in gemaakt. Er moest immers geïmproviseerd worden, de mensen moesten snel weer aan het werk en het eindresultaat was pas later zichtbaar.

Café-uitspanning-stalling 'De Kip' aan de Hoofdstraat in Driebergen, 1912-1915

□ COLLECTIE: B. MEESTER

Website

Berry Meester en Jan Spoolder doen sinds 2013 onderzoek naar de fotograaf Eduard Sanders (1886-1942) en verzamelen zijn werk. Dat heeft geleid tot de website www.eduardsanders.nl met daarop een biografie, genealogische informatie, een landkaart met fotolocaties en honderden foto's uit stad en provincie Utrecht en overig Nederland. Deze zijn deels uit eigen collectie maar ook welwillend beschikbaar gesteld door andere verzamelaars, particulieren, beeldbanken en archieven. Ook kunnen bezoekers meedenken over 'zoekplaatjes', foto's waarvan de locatie nog onbekend is.

De informatie over Sanders is gebaseerd op eigen onderzoek in archieven, openbare genealogische bronnen en door inventarisatie en analyse van fotokaarten en kabinetfoto's. Een nadere verantwoording vindt u op de website. Op 9 november 2018 gaf Jan Spoolder een presentatie in het Historisch Café van Oud-Utrecht, waarvan dit artikel een voortvloeisel is.

Sanders stijl is herkenbaar; veel panden fotografeerde hij schuin van voren zodat ze er royaler uitzagen en zijn eigen spiegelbeeld niet in een raam of etalage zichtbaar was. Opmerkelijk is dat op geen enkele fotokaart gemotoriseerde voertuigen te zien zijn. Wellicht hield Sanders niet van dergelijke nieuwlichterij.

Het bestaan als rondreizend fotograaf viel slecht te combineren met het leven van een jong gezin. Vanaf ongeveer 1917 ging Sanders zich daarom bezighouden met het uitgeven van gedrukte ansichtkaarten waarvoor de foto's door anderen werden aangeleverd. Daarom verhuisde het gezin in 1921 naar een winkel annex afdrukkatelier met bovenwoning aan de Damstraat 18 in Utrecht, waar in 1925 een derde dochter werd geboren, Evaline. In 1923 startte

Sanders hier met zijn zwager Jac Bollegraf de Uitgeversmaatschappij Rembrandt NV. Deze hield zich bezig met het uitgeven van (gedrukte) prentbriefkaarten en aanvankelijk ook met de handel in andere papierwaren. In 1925 verhuisden ze naar de Westerstraat 15, een representatief pand in de stationswijk.

Deportatie

In 1931 kwam Jac Bollegraf om bij een spoorwiegongeluk in Groningen en in 1937 overleed Sanders vrouw Leentje. Eduard Sanders zette de uitgeverij alleen voort en hertrouwde in 1941 met Evalina Grietje Kats, een telefoniste uit Zutphen.

Tijdens de Duitse bezetting werd het Joodse volksdeel nauwkeurig geregistreerd en uitgesloten van het openbare leven. Het werd voor Joden nagenoeg onmogelijk gemaakt om een bedrijf te hebben; de uitgeverij moest haar activiteiten staken. In mei 1942 werd het dragen van de davidsster verplicht. Vanaf juli 1942 begon de deportatie van Utrechtse Joden via Westerbork en Vught naar de concentratiekampen. Ook het gezin van Eduard Sanders moest zich op 19 augustus 1942 melden op het Maliebaanstation om op transport te worden gesteld naar Westerbork. Op 24 augustus volgde de deportatie naar Auschwitz waar zij waarschijnlijk direct na aankomst werden vermoord. Van de naaste verwanten van Eduard Sanders overleefden slechts een neef, twee achternichten en twee achterneven de verschrikkingen van de Holocaust. Van de bezittingen van het gezin en de uitgeverij, inclusief de negatieven of hun eigen portretten, is helaas niets bewaard gebleven.